

Хом'як А. О. Соціально-психологічні чинники шкільної тривожності молодших школярів // Андрагогічний вісник. Житомир: Вид. ЖДУ ім. І.Франка, 2019. Вип. 10. 170 с. С. 158-164 URL http://library.zu.edu.ua/andragogichnyi_visnyk.html

УДК 378.7

Хом'як А. О.,

магістрант

(Житомирський державний університет імені Івана Франка)

akovlevaa130@gmail.com

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ШКІЛЬНОЇ ТРИВОЖНОСТІ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

У статті подані результати аналізу поняття та проблеми шкільної тривожності молодших школярів. Окреслено значення поняття тривожності, форми тривожності, причин виникнення шкільної тривожності та теоретичний аналіз проблеми сутності досліджуваного явища. Представлено результати соціально-психологічних чинників шкільної тривожності, а саме порівняльного аналізу особливостей шкільної тривожності дітей з повних та неповних сімей.

Ключові слова: діти, молодші школярі, особливості тривожності, тривожність, шкільна тривожність, учні молодших класів.

В статье представлены результаты анализа понятия и проблемы школьной тревожности младших школьников. Определены значения понятия тревожности, формы тревожности, причин возникновения школьной тревожности и теоретический анализ проблемы сущности изучаемого явления. Представлены результаты социально-психологических факторов школьной тревожности, а именно сравнительного анализа особенностей школьной тревожности детей из полных и неполных семей.

Ключевые слова: дети, младшие школьники, особенности тревожности, тревожность, школьная тревожность, ученики младших классов.

The article presents the results of the analysis of the concept and problems of school anxiety of junior schoolchildren. The significance of the concept of anxiety, anxiety, causes of school anxiety and theoretical analysis of the problem of the essence of the investigated phenomenon are outlined. The results of socio-psychological factors of school anxiety are presented, namely, the comparative analysis of the features of school anxiety in children from full and part-time families.

Keywords: *children, younger students, especially anxiety, anxiety, school anxiety, students in junior classes.*

Постановка проблеми. Рівень тривожності в сучасних стресових, політично, економічно та екологічно несприятливих соціальних умовах стає одним із визначальних чинників, що впливає на становлення особистості дитини. Оскільки формування основних рис та особистісних якостей молодших школярів відбувається у визначений (6-9 років) період життя, особливої уваги потребує злагоджена взаємодія всіх учасників освітнього процесу, як у школі, так і в сімейному оточенні.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Як свідчить робота дослідників, тривожність виступає ознакою шкільної дезадаптації дитини, негативно впливаючи на всі сфери її життєдіяльності: навчання, спілкування у школі та за її межами, здоров'я та загальний рівень психологічного благополуччя (Л.В. Дзюбо, Л.І. Закутський, Н.Ю. Максимова, К.Л.Мілютіна, Є.В. Новикова, В.М. Піскун, А.В. Фурман та ін.).

Результати спостережень свідчать, що на сьогоднішній день збільшилася кількість тривожних дітей, які відрізняються підвищеним занепокоєнням, невпевненістю, емоційною нестійкістю тощо. Тому проблема дитячої тривожності та її своєчасна корекції на ранньому етапі є досить актуальною.

Проблему тривожності і, зокрема, шкільної тривожності молодших школярів, досліджували такі вчені, як Х. Айзенк, В.І. Гарбузов, О.І. Захаров, О.В. Вознюк, Є.П. Ільїн, І.Г. Крохіна, В.В. Лебединський, Н.Ю. Максимова, А.В.Петровський, А.М. Прихожан, Ч.Д. Спілбергер, Б.Н. Філліпс та ін. Однак, і на сьогоднішній день соціально-психологічні чинники шкільної тривожності молодших школярів висвітлені у науковій літературі недостатньо.

Мета статті : проаналізувати проблему шкільної тривожності молодших школярів, соціально-психологічних чинників шкільної тривожності та порівняти особливості шкільної тривожності дітей з повних та неповних сімей.

Виклад основного матеріалу з обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Тривожність людини вчені називають одним із найбільш інтригуючих феноменів в психологічній науці. У загальному вигляді вчені та практики визначають її як ситуативне явище та як особистісну характеристику з урахуванням перехідного стану та його динаміки.

За визначенням А.В. Петровського «тривожність – схильність індивіда до переживання тривоги, що характеризується низьким порогом виникнення реакції тривоги; один з основних параметрів індивідуальних відмінностей. Тривожність зазвичай підвищується при нервово-психічних і важких соматичних захворюваннях, а також у здорових людей, що переживають наслідки психотравми» [6, с. 26].

А.М. Прихожан зазначає, що тривожність – це «переживання емоційного дискомфорту, пов'язане з очікуванням неблагополуччя, з передчуттям небезпеки. Тривожність – це стійке особистісне утворення, яке зберігається протягом досить тривалого періоду часу» [4]. Розрізняють тривожність як емоційний стан і як стійку властивість, рису особистості, або темпераменту. А.М. Прихожан виділяє види тривожності на основі ситуацій, пов'язаних з процесом навчання – шкільна тривожність, з уявленнями про себе – самооцінна тривожність, із спілкуванням – міжособистісна тривожність.

Відомий американський дослідник Ч. Спілбергер виділяє дві форми тривожності – тривога як стан і як властивість. Дослідник виділяє такі види тривожності: ситуативну, пов'язану з конкретною зовнішньою ситуацією, та особистісну, що є стабільною властивістю особистості.

Поділ тривожності на стан і властивість увійшло в психологічну науку і стало досить зручним не тільки в теорії, але і в діагностичній та експериментальній практиці. Однак, усі вчені стверджують, що причиною виникнення тривожності є внутрішній конфлікт, суперечливість прагнень дитини, коли її бажання суперечить чомусь, одна потреба заважає іншій. Суперечливий внутрішній стан дитини може бути викликаний: неузгодженими вимогами до неї з боку дорослих; неадекватними вимогами, що не відповідають можливостям і прагненням дитини; негативними вимогами, які ставлять дитину в принизливе, залежне становище. В усіх трьох випадках виникає почуття «втрати опори», непевність у навколишньому світі. В основі внутрішнього конфлікту дитини також може лежати зовнішній конфлікт – між батьками, однокласниками тощо.

Тривожність як психологічна особливість може набувати різноманітних форм. На думку А.М. Прихожан, під формою тривожності розуміється особливе поєднання характеру переживання, усвідомлення вербального і невербального вираження в характеристиках поведінки, спілкування та діяльності [5, с. 159]. Дослідниця виділяє відкриті та закриті форми тривожності. До відкритих відносить: гостру, нерегульовану тривожність; регульовану і компенсовану тривожність; культивовану тривожність. До закритих (замаскованих) відносить так названі «маски», в якості яких виступають: агресивність, надмірна залежність, апатія, брехливість, лінь, надмірна мрійливість. Підвищена тривожність впливає на всі сфери психіки дитини: афективно-емоційну, комунікативну, морально-вольову, когнітивну.

Вступ дитини до школи висуває нові вимоги до неї, що нерідко стає додатковим фактором виникнення відхилень в особистісному розвитку. Шкільна тривожність – це форма прояву емоційного неблагополуччя дитини, яка виражається в хвилюванні, підвищеному занепокоєнні в навчальних ситуаціях, у класі, в очікуванні поганого ставлення до себе, негативної оцінки з боку вчителів, батьків та однолітків. Дитина постійно відчуває власну неповноцінність, не впевнена у правильності своєї поведінки.

Тривожність у молодших школярів дуже часто буває через брак емоційних і суспільних стимулів. Спостереження показали, що в дитинстві, коли закладається фундамент людської особистості, наслідки тривожності бувають значними і небезпечними. Тривожність завжди загрожує тим, у кого в родині дитина в «тягар», де вона не відчуває любові, де до неї не виявляють інтересу. Загрожує і тим, де виховання в сім'ї надмірно раціональне, книжкове, холодне, без почуття та симпатії.

До основних причин шкільної тривожності дослідники відносять: природну нервово-психічну організацію школяра, особливості виховання, завищені вимоги батьків до дитини (все потрібно робити тільки на «відмінно»). У деяких дітей страхи і небажання ходити до школи викликані самою системою навчання, у тому числі несправедливою або нетактовною поведінкою вчителя. Причому серед таких дітей є школярі з різною успішністю.

А.М. Прихожан вважає порівняно високий рівень навчання одним із чинників тривожності дітей у школі. При цьому вчитель може вважати таку дитину нездатною або недостатньо здібною до навчання. Тривожні школярі не можуть виділити в роботі основне завдання, зосередитися на ньому. Вони намагаються контролювати одночасно всі елементи завдання: якщо не вдається відразу впоратися із завданням, тривожна дитина відмовляється від подальших спроб. Невдачу вона пояснює не своїм невмінням вирішити конкретну задачу, а відсутністю у себе всяких здібностей. На уроці поведінка таких дітей може здаватися дивною: іноді вони правильно відповідають на запитання, іноді мовчать, або відповідають навмання, даючи в тому числі й безглузді відповіді. Говорять іноді плутано, захлинаючись, червоніючи і жестикулюючи, іноді ледь чути. І це не пов'язано з тим, наскільки добре дитина знає урок. У разі вказівки тривожному школяреві на його помилку «дивацтва» поведінки посилюються, вона ніби втрачає будь-яку орієнтацію в ситуації, не розуміє, як можна і як потрібно себе поводити [5, с. 235].

Причинами тривожності у школярів Є.П. Ільїн вважає: перевірку знань під час контрольних та інших письмових робіт; відповідь учня перед класом і страх помилки, яка може викликати критику вчителя чи сміх однокласників; отримання поганої оцінки; незадоволеність батьків, вчителів успішністю дитини; не відповідне особистісно значуще спілкування [2, с. 486].

Отже, проблема шкільної тривожності потребує емпіричного вивчення та психолого-педагогічного корегування.

Для визначення соціально-психологічних чинників шкільної тривожності проводилося дослідження у школі смт Довбиш на початку листопада 2018 року. Вибірку склали молодші школярі віком 8-10 років (учні 3-4 класів) та їх батьки, було досліджено 25 молодших школярів та 20 дорослих батьків школярів. Для врахування можливих особливостей сімейного виховання досліджувалися повні сім'ї (60,0%) та неповні сім'ї (40 %) – батьки розлучені або мати-одиначка. За методикою «Тест шкільної тривожності» Філіпса, були отримані наступні показники, занесені до табл. 1.

Як свідчать отримані дані, більший відсоток респондентів з повних сімей, а саме 66,7 % мають середній рівень загальної тривожності у школі. Тобто, ці учні сам процес навчання не сприймають як травмуючий. У неповних сім'ях цей відсоток складає 43,8 %. Високий рівень загальної тривожності спостерігається у 18,7 % респондентів з неповних сімей, в повних сім'ях – 12,5 %. Для цих учнів загальний емоційний стан, пов'язаний з різними формами їх включення до життя школи, є негативний.

У повних сім'ях 58,3 % респондентів не переживають соціального стресу. Це свідчить про те, що їх стосунки з однолітками, соціальні контакти, можна охарактеризувати як задовільні. В неповних сім'ях – 50 %. Також високий рівень за шкалою «переживання соціального стресу» в неповних сім'ях складає 31,2 %, в повних сім'ях лише 12,5 %. Тобто емоційний стан цих школярів є напруженим і не сприяє встановленню соціальних контактів. Це, в свою чергу, може створювати «підґрунтя» для виникнення тривожності.

Таблиця 1

Розподіл шкільної тривожності учнів молодших класів

Шкали	Респонденти, %					
	Повна сім'я			Неповна сім'я		
	Середній рівень	Підвищений рівень	Високий рівень	Середній рівень	Підвищений рівень	Високий рівень
Загальна тривожність у школі	66,7	20,8	12,5	43,8	37,5	18,7
Переживання соціального стресу	58,3	29,2	12,5	50,0	18,8	31,2
Фрустрація потреби досягнення успіху	75,0	20,9	4,1	45,4	36,3	18,3
Страх самовираження	45,8	29,2	25,0	25,0	27,2	47,8
Страх ситуації перевірки знань	62,5	12,5	25,0	43,7	18,7	37,4
Страх не відповідати очікуванням оточуючих	50,0	29,2	20,8	37,5	31,2	31,2
Низька фізіологічна опірність стресу	70,8	25,0	4,2	54,5	18,2	27,3
Проблеми і страхи у відносинах з вчителями	75,0	16,6	8,4	36,3	27,4	36,3

Порівняно невеликий відсоток учнів молодших класів, 4,1 %, які виховуються в повних сім'ях, відчувають «фрустрацію потреби в досягненні успіху» на високому рівні. Натомість, у неповних сім'ях цей показник складає 18,3 %. Несприятливий психологічний фон у цих сім'ях не дає змоги дитині розвинути власну потребу в успіху, досягненні високого результату. Не переживають фрустрацію в досягненні успіху 75 % з повних сімей і 45,4 % з неповних сімей.

Серед респондентів з неповних сімей «страх самовираження» на високому рівні у 47,8 %, в повних сім'ях цей показник майже вдвічі менший і складає 25,0 %. Ці школярі переживають сильні негативні емоції в ситуації, коли потрібно саморозкритися, показати себе, свої здібності іншим. Без сумніву, цей показник впливає на успішність зазначених школярів, на їх контакти з однолітками. 45,8 % респондентів з повних та 25,0 % з неповних сімей не мають психологічних труднощів у самовираженні та саморозкритті. Такі школярі швидко заводять нові знайомства, порівняно з тими, хто відчуває тривожність у цій сфері.

Високі показники за шкалою «страх ситуації перевірки знань» мають 25% респондентів з повних сімей. У респондентів з неповних сімей цей показник сягає 37,4 %. Тобто, ці школярі дуже хвилюються в ситуації публічної перевірки знань, інших можливостей. Адже в результаті невдачі може постраждати їх самооцінка. Також саме очікування перевірки знань завдає цим учням значного психологічного дискомфорту. Не хвилюються з даного приводу, а саме, ситуації перевірки знань, 62,5% школярів з повних сімей. Серед респондентів з неповних сімей цей показник складає лише 43,7 %. Можливо, це пов'язане з тим, що ці учні більш впевнені у власних знаннях та силах, ніж решта респондентів. Половина респондентів з повних сімей не відчувають страху не відповідати очікуванням оточуючих – 50,0 %. Тобто, бажання соціального схвалення не є провідним мотивом для цих учнів. Вони більше орієнтовані на власну думку. Цей показник серед школярів, які виховуються у неповних сім'ях складає 37,5 %.

«Через можливість не відповідати очікуванням оточуючих» переймаються 20,8 % учнів молодших класів з повних сімей та 31,2 % з неповних. Ці діти хвилюються з приводу того, наскільки престижно вони виглядають в очах своїх однокласників. У них яскраво виражене бажання соціального схвалення, прийняття себе оточуючими. 4,2 % респондентів з повних сімей мають низьку фізіологічну опірність стресові. Ці показники майже у 7 раз переважають у респондентів з неповних сімей і складають 27,3 %. Високі показники даної шкали свідчать про знижену пристосованість вищезазначених учнів до будь-яких ситуацій стресогенного характеру. Як наслідок – ймовірність неадекватного, деструктивного реагування на тривожний чинник середовища. 70,8 % випробовуваних з повних сімей мають середній рівень фізіологічної опірності стресу. У неповних сім'ях – 54,5 % учнів молодших класів.

Досить суттєвими виявилися показники за шкалою «Проблеми і страхи у відносинах з учителями». Так, відсоток дітей з високим рівнем тривожності по цій шкалі в повних сім'ях становить 8,4 %. Тобто, у респондентів даної вибірки присутнє сильне емоційне напруження при взаємодії з вчителями, виникає страх перевірки знань та отриманої оцінки. Майже в 9 разів більший цей показник у випробовуваних з неповних сімей – 36,3 %. Натомість, не відчувають страху і проблем у стосунках з вчителями 36,3 % дітей, які виховуються в неповних сім'ях. У повних сім'ях різниця більше вдвічі – 75%

дітей. Отже, результати діагностики засвідчили домінування високих показників за шкалами «страх самовираження» (37,0%) та «страх ситуації перевірки знань» (30,0%). Найвищий відсоток респондентів з середнім рівнем тривожності спостерігається за шкалою «фрустрація потреби досягнення успіху» (70,0%).

Таким чином, результати свідчать, що високий рівень тривожності учнів молодших класів викликаний: недостатньою підготовкою до уроків, страхом проявити свої можливості, заниженою самооцінкою, завищеними вимогами з боку вчителів та батьків, несприятливими обставинами у сім'ї, недостатньою увагою і підтримкою з боку батьків, недостатньою увагою вчителів і батьків на успіхи дитини.

Висновки. Проведене дослідження дозволяє до соціально-психологічних чинників шкільної тривожності молодших школярів віднести наступні: страх самовираження, страх ситуації перевірки знань, почуття неповноцінності дитини в сімейній ситуації, конфліктність у сім'ї, особливості батьківського ставлення до дитини: суворість чи жорстокість, неадекватність стилю виховання, відсутність емоційного контакту, обмеженість у спілкуванні, незнання вікових та індивідуальних особливостей дитини.

Порівняння отриманих даних з повних та неповних сімей засвідчило: учні молодших класів, які виховуються в повних сім'ях, мають нижчий рівень тривожності за шкалами «загальна тривожність у школі» в 1,5 рази; «переживання соціального стресу» – в 2,5 рази; «фрустрацію потреби в досягнення успіху» – в 4,5 рази; «страх самовираження» – майже в 2 рази; «страх ситуації перевірки знань» – в 1,5 рази; «страх не відповідати очікуванням оточуючих» – в 1,5 рази; «низьку фізіологічна опірність стресу» – нижче в 6,5 рази; «проблеми і страхи у відносинах з вчителями» в 4,3 рази.

Отже, шкільна тривожність має місце у навчально-виховному процесі молодшої школи, має соціально-психологічні чинники і потребує створення психолого-педагогічних умов для її корекції.

Література

1. Айзенк Х. Психологические теории тревожности. Тревога и тревожность / Х. Айзенк, Под ред. В.М. Астапова. – СПб.: Питер, 2011. – 257 с.
2. Ильин Е.П. Дифференциальная психофизиология (возможности человека и свойства нервной системы). Челябинск, 1999. – 324 с.
3. Помиткіна Л.В., Злагодух В.В., Хімченко Н.С., Погорілська Н.І. Психологія сім'ї: навч.посібник/МОН: НАУ – друк, 2010. – 270 с.
4. Прихожан, А. М. Причины, профилактика и преодоление тревожности / А. М. Прихожан// Психологическая наука и образование. – 1998. – № 2.
5. Прихожан А. М. Тревожность у детей и подростков: психологическая природа и возрастная динамика / А. М. Прихожан. – М.:

Московский психолого-социальный институт; Воронеж: Издательство НПО «МОДЭК», 2000. – 304 с.

6. Психология. Словарь /Под ред. А.В.Петровского, М.Г.Ярошевского. – М.: 1990. – 178 с.

7. Філіпс Б.Н. Шкільний стрес і тривога / Б.Н.Філіпс. – Н.Ю., 1978. – 285 р.